

Jacek Tylicki

*„Królowa Saby przed Salomonem” –
nieznane malowidło Stephana Kesslera
w Muzeum Narodowym w Warszawie*

W mało reprezentacyjnym i ukrytym przed szerszą widownią zakątku warszawskiego muzeum, a mianowicie w jego części administracyjnej, w korytarzu na drugim piętrze, wisi na ścianie obraz o dużych rozmiarach (155 × 239 cm), wykonany techniką olejną na płótnie. Po prawej stronie dzieła rzuca się w oczy motyw podestu podzielonego na stopnie i flankowanego ustawionymi na nich rzeźbami lwów. Na podeście stoi władca z berłem i koroną, zwracający się do eksponowanej niżej po lewej wśród tłumu postaci, wychylającej się ku niemu, również ukoronowanej damie. Scena rozgrywa się w reprezentacyjnym wnętrzu, opartym na częściowo widocznych, potężnych, skręcanych kolumnach (il. 1)¹. Malowidło znalazło się w obecnym miejscu przechowywania – według informacji zamieszczonych w karcie inwentarzowej – prawdopodobnie w 1946 roku, pozyskane podczas tzw. akcji rewindykacyjnej w Głogowie, a pochodzi być może z zamku Książ, należącego wcześniej do książąt von Hochberg und zu Pless². Nie ma

¹ Nr inwentarza M.Ob. 1030.

² Informacja uzyskana dzięki uprzejmości śp. mgr Hanny Benesz, emerytowanej kustosz MNW (list elektroniczny do autora z 17 III 2018 r.).

jednak o nim wzmianki w pełnym katalogu zbiorów muzeum z 1967 roku³ i nie występowało ono dotychczas w żadnym publikowanym opracowaniu. Przepuszczenie na temat proveniencji dzieła z Książa ma zapewne źródło w jego podobieństwie do cyklu czterech obrazów z ewangeliczną historią syna marnotrawnego, ze zbiorów Muzeum Narodowego we Wrocławiu, niegdyś zdobiącego tę rezydencję (od 1942 do 1943 roku we wrocławskim Museum der Bildenden Künste⁴; obecnie czasowo ponownie na ekspozycji w zamku⁵) (il. 2, 3). Wspólne cechy omawianego tu malowidła z pracami wrocławskimi, będącymi jednocześnie alegoriami pór roku, obejmują nie tylko technikę i duże rozmiary obiektów – w wypadku tych ostatnich około 174 × 240 cm⁶ – ale też zbliżony, nieco nieporadny sposób malowania, typy fizjonomiczne, zwroty i gesty postaci oraz zamiłowanie do przedstawiania architektury i pejzażu w tle. Ponadto zwraca uwagę, że na trzech dotychczas wspomnianych obrazach wśród tłumu ludzi artysta zilustrował liczne zwierzęta, do których przedstawiania najwyraźniej wykazywał predykcję⁷. Artystą tym, jak świadczą monogramy na dwóch spośród czterech obrazów w Książu, był Stephan Kessler (1622–1700), urodzony w bawar-

³ *Malarstwo europejskie. Katalog zbiorów. Muzeum Narodowe w Warszawie*, t. 1–2, Warszawa 1967.

⁴ B. Steinborn, *Historia syna marnotrawnego malowana przez Stefana Kesslera*, [w:] *Ars auro prior. Studia Ioanni Białostocki sexagenario dicata*, Warszawa 1981, s. 517 n.; B. Lejman, *Malarstwo Europy Środkowej XVI–XVIII w. Niemcy, Austria, Czechy, Węgry, Słowacja. Katalog zbiorów, Muzeum Narodowe we Wrocławiu*, Wrocław 2012, s. 161 n., nr 41–44.

⁵ A. Kołodyńska, *Zbiory Hochbergów powrócą do Książa. Muzeum Narodowe we Wrocławiu przygotowuje wystawę z Zamkiem Książ (27 V 2014)*: <https://www.wroclaw.pl/zbiory-hochbergow-z-wroclawia-powroca-do-ksiaz> (dostęp: 8 VI 2018); M. Matuszewska, *Muzeum Narodowe Wrocław: Muzeum Narodowe i Zamek Książ pokażą perły Dolnego Śląska (27 V 2014)*: <http://wroclaw.naszemiasto.pl/artukul/muzeum-narodowe-wroclaw-muzeum-narodowe-i-zamek-ksiaz,2287542,artgal,t,id,tm.html> (dostęp: 8 VI 2018); *Wystawa „Metamorfozy Zamku Książ” (11 VII 2015)*: <https://www.ksiaz.walbrzych.pl/turystyka/wydarzenia/wystawa-metamorfozy-zamku-ksiaz> (dostęp: 8 VI 2018).

⁶ B. Steinborn, *op. cit.*, s. 521, przyp. 1; B. Lejman, *op. cit.*, s. 161 i 164 n. podaje w odniesieniu do alegorii kolejnych pór roku wymiary: 172 × 240, 175 × 240, 174 × 230 i 172 × 240 cm.

⁷ Zwierzęta (psy) pojawiają się również na dwóch niereprodukowanych tu malowidłach z cyklu w Książu (*Syn marnotrawny w biedzie – alegoria jesieni* oraz *Powrót syna marnotrawnego – alegoria zimy* – B. Steinborn, *op. cit.*, il. 3 i 4, s. 519).

skim Donauwörth, a działający w Brixen (Bressanone) w południowym Tyrolu, którego ojciec, Georg (zm. 1644/1646), również malarz, pochodzić miał z Wrocławia⁸.

Malowidła Kesslera są dość często, podobnie jak obraz warszawski, niedatowane⁹, dlatego nie zawsze łatwo ustalić ich chronologię. Dzieła ze społu z Wrocławia Bożena Steinborn umieszczała w czasie na podstawie ukazanych w obrazach strojów około 1660 roku¹⁰, zatem z uwagi na znaczne podobieństwa formalne do tych malowideł omawiane tu dzieło można by datować podobnie. Ostatnio jednak odczytano na *Alegorii wiosny* (il. 2), jednym z malowideł cyklu, datę 1674¹¹, którą zapewne można przyjąć dla wszystkich czterech obrazów. Taki czas stworzenia pracy w Muzeum Narodowym w Warszawie również wydaje się możliwy do przyjęcia, zwłaszcza iż kolejny obraz Kesslera, ponownie silnie ją przypominający miękkim, choć nieco szorstkim, a jednocześnie niepozbawionym zainteresowania detalem¹² sposobem malowania i – zwłaszcza – architekturą tła, datowane jest bardzo późno – przed 1700 rokiem. Chodzi o *Sąd Salomona*, wystawiony w monachijskim domu aukcyjnym Hampel w 2014 roku (il. 4)¹³; malowidło to

⁸ Najobszerniejszą dotychczas publikacją na temat twórcy i jego *oeuvre*, choć nie do końca kompletną, jest katalog wystawy: *Stephan Kessler 1622–1700. Ein Tiroler Maler der Rubenszeit*, red. L. Andergassen, H. Stampfer, Diözesanmuseum Hofburg Brixen i in., 1. Juni–31. Oktober 2005. Por. zwłaszcza: E. Scheiber, *Archivalische Belege zu Stephan Kessler und dessen Familie*, [w:] *ibidem*, s. 25 n. Oparta na archiwaliach publikacja: A. Schultz, *Untersuchungen zur Geschichte der Schlesischen Maler (1500–1800)*, Breslau 1882, s. 88 n., opisuje jednak tylko dwóch wrocławskich malarzy Kesslerów o imieniu Stephan, ojca i syna (czynni: 1577–ok. 1620 oraz 1593–1625), z których starszy pochodził z Innthal w Tyrolu. Związki między wszystkimi tymi osobami nie zostały dotąd wyjaśnione; wrocławski Stephan Kessler senior miał wszakże wspomnianego (*ibidem*, s. 88), syna Georga (ur. 1595), który mógł przenieść się do Donauwörth.

⁹ *Stephan Kessler...*, s. 111 n. (*Katalog*), *passim*.

¹⁰ B. Steinborn, *op. cit.*, s. 521.

¹¹ B. Lejman, *op. cit.*, s. 161.

¹² Ten aspekt jego twórczości – zainteresowanie przedstawianiem ozdobnych tkanin, metalowych naczyń i wiktuałów – był podkreślany już w XVIII w.: „*er seye ain guter Sammet und Seyden Weber wegen der herrlich inventierten Klaydern und ain trefflicher Goldschmid und Koch wegen der kostbaren Geschirr und Speisen gewesen*” – dokument cytowany w: A. Huber, J. Ringler, *Die Brixner Malerfamilie Kessler*, „Der Schlern”, XXXVII, 1963, s. 143 (za: B. Steinborn, *op. cit.*, s. 522, przyp. 17).

¹³ Olej, płótno, 108 × 155 cm, sprzedany na aukcji 26 VI 2014 r., poz. 229 –

jednak zapewne powstało w nieco wcześniejszym okresie. Typy twarzy i architektura tła, ale także charakterystyczna posadzka, widoczna zresztą również w innych pracach malarskich twórcy, na przykład reprodukowanej tu *Alegorii lata z Wrocławia* (il. 3), powracają w *Św. Elżbiecie umywającej nogi chorym na krwotok*, obrazie w Tyroler Landesmuseum Ferdinandeum w Innsbrucku, datowanym dotąd – tym razem raczej zbyt wcześnie – na lata 1650–1660 (il. 5)¹⁴.

Odnosnie do tematu warszawskiego obrazu, zarówno detale pomieszczenia wyobrazonego w kompozycji, jak i charakterystyczny tron monarszy pozwalają dość łatwo zidentyfikować przedstawienie: jest nim wizyta królowej Saby u Salomona, biblijnego króla Izraela. Źródło literackie sceny stanowi Pierwsza Księga Królewska 10, 1–13, choć dość dokładny opis tronu Salomona podany jest tam nieco dalej (1 Krl 10, 18–19), natomiast dekoracyjne kolumny w tle mogą nawiązywać do brązowych kolumn przedświątyni wzniesionej przez Salomona – Jakin i Boaz, opisanych w 1 Krl 7, 15–22.

Dla stworzenia kompozycji artysta wykorzystał szereg wzorów graficznych. Wydaje się, że podstawowy schemat sceny oparty został na znacznie wcześniejszej rycinie, mianowicie miedziorycie z 1549 roku o tym samym co obraz temacie, wykonanym przez Dircka Volckertszona Coornherta na podstawie pomysłu Maartena de Vos (il. 6)¹⁵. Sam wizerunek tronu izraelskiego króla jest jednak bardziej cytatem z akwaforty *Królowa Saby przed Salomonem* autorstwa Matthäusa Meriana starszego, ilustrującej

[https://commons.wikimedia.org/wiki/File: Stephan_Kessler_-_Das_Urteil_Salomons.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Stephan_Kessler_-_Das_Urteil_Salomons.jpg) (dostęp: 8 VI 2018).

¹⁴ L. Andergassen, *Stephan Kessler – Die sakralen Auftragsarbeiten*, [w:] *Stephan Kessler...*, s. 39 n., tu s. 60 i 62 n., il. 30.

¹⁵ Opisu tej ryciny brak w: F. W. H. Hollstein, *Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts ca. 1450–1700 by...*, t. 4: *Brun-Coques*, Amsterdam [1951]; wspomniano tam jedynie kompozycję mistrza o tym temacie z 1557 r. wg Fransa Florisa (s. 228, nr 77), która wydaje się mniej prawdopodobnym źródłem kompozycyjnym (repr. np.: <https://pl.pinterest.com/pin/484418503651095815/?lp=true> (dostęp: 13 VI 2018)). Tu wykorzystana dla ilustracji tekstu rycina datowana na rok 1549 z kolekcji Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku – <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/385661> (dostęp: 10 VI 2018).

tom II Biblii protestanckiej z 1626 roku, popularnej zwłaszcza w krajach niemieckich (il. 7)¹⁶. Z kolei postać dworzanina z szablą po prawej, w charakterystycznej kuczynie na głowie, oraz postać tęgiego mężczyzny w turbanie, przewiązanego pasem, sięgają do miedziorytu Paulusa Pontiusa według Rubensa, *Głowa Cyrusa przynoszona królowej Tomyris*, którego wykonanie sytuowane jest w dość szerokim zakresie czasowym (1615–1658), lecz pochodzącego przypuszczalnie z roku około 1630 (il. 8)¹⁷. Z tej ostatniej pracy graficznej artysta zaczerpnął też zapewne detal architektoniczny tła, mianowicie skręcone, kanelowane i ornamentowane trzony kolumn. Tak obfite posługiwanie się rytowanymi pierwowzorami, często o genezie rubensowskiej, jest dla Kesslera typowe¹⁸; można choćby wspomnieć, że wymienione wyżej malowidło *Sąd Salomona* również opiera się w całości na kompozycji graficznej Schelte Adamszoona à Bolswert z około 1625 roku, według malowidła Rubensa w Kopenhadze¹⁹. Niepublikowane dotychczas dzieło malarza – *Judyta i Holofernes*, w 1993 roku własność antykwarium Jeana-Claude’a Serre’a w Paryżu (il. 9)²⁰, jest natomiast przetworzeniem dwóch rycin – akwaforty Matthäusa Meriana starszego z III tomu ilustrowanej Biblii (1630 rok), także przedstawiającej scenę nokturnalną, i miedziorytu

¹⁶ *ICONVM BIBLICARVM Pars II. Praecipvas Sacrae Scripturae Historias eleganter et graphice repraesentans* [...] durch Matthaenum Merian von Basel, s. 97. Oryginalną publikację można obejrzeć w całości na stronie: <http://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/174023> (dostęp: 10 VI 2018). Tu reprodukowana ilustracja ze strony: <https://colonialart.org/artworks/584A> (dostęp: 10 VI 2018).

¹⁷ F. W. H. Hollstein, *op. cit.*, t. 17, *Andries Pauli (Pauwels) to Johannes Rem*, oprac. I. M. Veldman, D. de Hoop Scheffer, red. K. Boon, Amsterdam [1976], s. 160, nr 40 – tu reprodukowana rycina z kolekcji Victoria and Albert Museum w Londynie – <http://collections.vam.ac.uk/item/O1156274/print-pontius-paulus/#> (dostęp: 10 VI 2018). Na owej stronie przytoczono cytowane tu daty wykonania dzieła. Miedzioryt został już uznany za jedno ze źródeł dla twórczości Tyrolczyka: U. Becker, *Pathosformel und Reproduktion. Beobachtungen zum Nachleben von Pieter Paul Rubens im Œuvre von Stephan Kessler*, [w:] *Stephan Kessler...*, s. 15 n., zwłaszcza s. 22 i il. 7.

¹⁸ *Ibidem* oraz cały katalog *Stephan Kessler...*, *passim*.

¹⁹ F. W. H. Hollstein, *op. cit.*, t. 3: *Boekhorst-Brueghel*, Amsterdam [1950], s. 71, nr 2a; rycinę można też obejrzeć na stronie Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku – <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/385661> (dostęp: 10 VI 2018).

²⁰ Autor niniejszego tekstu otrzymał wówczas od właściciela firmy przezrocze przedstawiające malowidło wraz z danymi technicznymi obrazu i prośbą o identyfikację.

Cornelisa I Galle z 1610–1615 roku, według zaginionego malowidła Rubensa²¹. Paryski obraz (olej, płótno, 108 × 170 cm), powstały zapewne z udziałem warsztatu, lecz możliwy do atrybucji z uwagi na charakterystyczne fizjonomie i dłonie oraz nieco nieporadne kształtowanie form, nastęrcza ponownie trudności odnośnie do datowania; pewna równowaga pomiędzy linearyzmem a światłocieniowym, opartym na plamie budowaniem kompozycji, sugerować może lata około 1650–1660²².

Należy dodać, że wielkoformatowe kompozycje o tematyce biblijnej, mitologicznej i historycznej były niejako specjalnością tyrolskiego twórcy; często też tworzył je w kilku wersjach²³. Przykładem na to jest inne malowidło *Królowa Saby przed Salomonem*, które z dużą pewnością można mu przypisać (il. 10). Ujawnione w 2018 roku w domu aukcyjnym Dorotheum w Wiedniu, wykazuje ono większą staranność i precyzję oddania detali oraz modelunku, co wraz z manierystycznym jeszcze w genecie linearyzmem dzieła pozwala datować je na wczesny okres w twórczości mistrza, lata około 1640–1645²⁴. Kompozycja ta, w większym stopniu niż tytułowa, wzorowana jest na przytoczonej wyżej akwaforcie *Królowa Saby...* z Biblii Meriana. Przy okazji można wspomnieć, że omówiony pokrótce w niniejszym tekście cykl *Historia syna marnotrawnego* z Książa i Wrocławia ma

²¹ *ICONUM BIBLICARUM Pars III. PRAECIPVAS SACRAE SCRIPTVRAE Historias eleganter & graphicè repraesentans* [...] Durch *MATTHAEUM MERIAN* von Basel. Straßburg, In Verlegung Lazari Zetzners Seeligen Erben. Im Jahr M.DC.XXX., s. 59. W niniejszym tekście wykorzystano ilustrację ze strony: <http://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/174072/59/0/> (dostęp: 10 VI 2018). Galle: F. W. H. Hollstein, *op. cit.*, t. 7, *Fonceel-Gole*, Amsterdam [1952], s. 49, il. 31; także <https://art.famsf.org/cornelis-galle-i-judith-killing-holofernes-19633012306> (dostęp: 10 VI 2018).

²² Dobrym porównaniem, choćby z uwagi na kształtowanie nagiego męskiego ciała, jest malowidło *Męczeństwo św. Wawrzyńca* w Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum w Innsbrucku, datowane wprawdzie później (ok. 1670): L. Andergassen, *op. cit.*, s. 63, il. 33.

²³ H. Stampfer, *Von Festen und Historien – Zu Stephan Kesslers profanen Bildern*, [w:] *Stephan Kessler...*, s. 67 n., zwłaszcza s. 76.

²⁴ Por.: <https://www.dorotheum.com/en/auctions/current-auctions/kataloge/list-lots-detail/auktion/13079-old-master-paintings/lotID/201/lot/2370381-stephan-kessler.html> (dostęp: 10 VI 2018) – Palais Dorotheum Vienna, Old Master Paintings, 24.04.2018, Lot No. 201.

aż sześć różnych kompozycyjnie odpowiedników, między innymi w Palais Trapp w Innsbrucku²⁵.

Warszawskie dzieło, które wykazuje typową cechę późniejszej twórczości tyrolczyka – nieco niedbałą, modną miękkość, może spowodowaną udziałem asystentów w *oeuvre* starzejącego się artysty – wzbogaciło zbiory polskie o przykład twórczości prowincjonalnego, lecz interesującego mistrza, kompilującego w swym obfitym dekoracyjnym dorobku, na podstawie rycin, wiele ważnych kompozycji malarskich z poprzedniego stulecia i ich szczegółów²⁶.

*„Queen of Sheba before Solomon” – an unknown painting
by Stephan Kessler from the National Museum
in Warsaw – summary*

Despite being included in the Museum’s collection as early as 1946, the painting has no literature and is being displayed in a corridor of the administrative part of the institution, largely hidden from the public eye. The picture, which can be easily identified by subject, was brought from Silesia and could well originate from the former collection of the Dukes von Hochberg und zu Pless in Hochberg (Książ) castle in that province. This supposition is based on the composition’s resemblance in facial features, architectural detail and overall painterly execution, somewhat coarse, to a set of four pictures, illustrating the Evangelical parable of Prodigal Son, and simultaneously constituting allegories of The Four Seasons, once preserved in that residence. The ensemble, now owned by the National Museum in Wrocław, was signed in 1674 by Stephan Kessler, a painter born in Donauwörth in Bavaria and active in Brixen (Bressanone), South Tirol, whose

²⁵ H. Stampfer, *op. cit.*, s. 76. Malowidła w Innsbrucku, o których wspominała już B. Steinborn, *op. cit.*, s. 520 n., omówione i zilustrowane w: *Stephan Kessler...*, s. 152 n., nr 25–28.

²⁶ Według uprzejmej informacji Hanny Benesz z Muzeum Narodowego w Warszawie, w jednej z prywatnych kolekcji podwarszawskich znajduje się inny, niezłej klasy obraz Kesslera *Mojżesz z Izraelitami i wojska faraona zalewane przez Morze Czerwone* o niezna-nej mi bliżej technice i wymiarach (il. 10), którego autorstwo potwierdził Bert Schepers z Centrum Rubenianum w Antwerpii.

father came from Silesia. *The Queen of Sheba*, which can be dated to 1660–1670, resembles the Wrocław and many other paintings by Kessler also in large size, in tackling – repeatedly – Biblical and other historical or allegorical themes, and in basing the composition on prints from various periods and milieus, very often made after Rubens, however. In this case, graphic works by Dirck Volckertsz. Coornhert, Matthäus Merian the Elder, and Paulus Pontius seem to have been used. Apart from discussing the main topic, the author reports on two further unpublished pictures by Kessler – a *Judith and Holofernes*, a partly workshop piece on the Paris art market in 1993, and *Moses, Israelites and the Pharaoh's army drowning in the Red Sea*, a good quality work in private possession in Poland.

Ilustracja 1

Stephan Kessler, *Królowa Szaby przed Salomonem*, ok. 1660–1670. W zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie. Fot. K. Wilczyński

Ilustracja 2

Stephan Kessler, *Wjazd syna marnotrawnego – alegoria wiosny*, 1674. W zbiorach Muzeum Narodowego we Wrocławiu (czasowo w zamku Książ). Wg: <https://www.wroclaw.pl/zbiory-hochbergow-z-wroclawia-powroca-do-ksiaz>

Ilustracja 3

Stephan Kessler, *Syn marnotrawny wśród kurtyzan – alegoria lata*, 1674. W zbiorach Muzeum Narodowego we Wrocławiu (czasowo w zamku Książ). Wg: <https://www.wroclaw.pl/zbiory-hochbergow-z-wroclawia-powroca-do-ksiaz>

Ilustracja 4

Stephan Kessler, *Sąd Salomona*, ok. 1670 r. (?). W 2014 r. dom aukcyjny Hampel w Monachium. Wg: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File: Stephan_Kessler](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Stephan_Kessler)

Ilustracja 5

Stephan Kessler, *Św. Elżbieta umywająca nogi chorym na krwotok*, ok. 1660–1670 (?).
W zbiorach Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum w Innsbrucku. Wg: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File: Stephan_Kessler](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Stephan_Kessler)

Ilustracja 6

Dirck Volckertsz. Coornhert wg Maartena van Heemskercka, *Królowa Saby przed Salomonem*, 1549, miedzioryt. Wg: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/385661>

Ilustracja 7

Matthäus Merian starszy, *Królowa Saby przed Salomonem*, 1626, akwaforta. Wg: <https://colonialart.org/artworks/584A>

Ilustracja 8

Paulus Pontius wg Pietera Paula Rubensa, *Głowa Cyrusa przyniesiona królowej Tomyris*, ok. 1630, miedzioryt. Wg: <http://collections.vam.ac.uk/item/O1156274/print-pontius-paulus/#>

Ilustracja 9

Stephan Kessler, *Królowa Saby przed Salomonem*, 1640–1645 (?). W 2018 r. dom aukcyjny Dorotheum w Wiedniu. Fot. R. Gobbo

Ilustracja 10

Stephan Kessler (z warsztatem), *Judyta i Holofernes*, ok. 1660 (?). W 1994 r. w posiadaniu Jeana-Claude'a Serre'a w Paryżu. Fot. Galerie Jean-Claude Serre

Ilustracja 11

Stephan Kessler, *Mojżesz z Izraelitami i wojska faraona zalewane przez Morze Czerwone*, ok. 1660 r. (?). W zbiorach prywatnych w Polsce. Fot. uzyskana dzięki uprzejmości śp. mgr Hanny Benesz